

ԱՅՈՒԲՅԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ՀԱՅ ԵՐԵՎԵԼԻՆԵՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

Բանալի բառեր (Keywords). խաչակիրներ, ֆաթիմյաններ, խալիֆայություն, այուբյաններ, միջմշակութային և միջկրոնական շփումներ, հայ-եգիպտական հարաբերություններ

Պատմական ակնարկ

XII դարում միջերկրածովյան ավազանում խաչակիրների կողմից հիմնադրված Լատին պետությունների տարածքների կորուստը Միքիայում և Պաղեստինում ստիպեցին նրանց փոխել իրենց հարվածի ուղղությունը և քաղաքականության կենտրոնը տեղափոխել Եգիպտոս՝ հույս ունենալով այստեղ հասնել հաջողության: Ֆաթիմյանների օրեցօր թուլացող դիրքերը և անկայուն վիճակը ևս բարենպաստ գործոն էին այդ նպատակների իրականացման գործում: Երուսաղեմի թագավորության կողմից եգիպտական Ասկալոն քաղաքի գրավումից հետո ֆաթիմյան արքունիքը համաձայնվեց հարկ վճարել Երուսաղեմի թագավորությանը՝ կանխելու Ամալրիկ թագավորի հետագա առաջխաղացումը: Եգիպտոսում ծավալված դեպքերը չէին կարող չանհանգստացնել Զանգինների առաջնորդ Նուր ադ-Դին Զանգինին, ով դաշինքի մեջ էր Երուսաղեմի թագավոր Բոլդուին III-ի հետ և չէր ցանկանում խախտել այն: Մակայն Ամալրիկի հարձակումը Եգիպտոսի վրա արմատապես փոխեց իրադրությունը: Նուր ադ-Դինը 1164թ. որոշեց մի զորաբանակ ուղարկել Եգիպտոս իր վասալներից մեկի՝ քուրդ զորահրամանատար Շիրքունիի գլխավորությամբ: Արդյունքում նրանց միջև պայմանագիր ստորագրվեց, և կողմերը պարտավորվեցին իրենց զորքերը դուրս բերել Եգիպտոսից: Ամալրիկը 1167թ. կրկին խախտեց պայմանագիրը և ֆաթիմյան վերջին խալիֆ ալ-Ադիդը կրկին օգ-

նությանը դիմեց Նուր ալ-Դինին: Նրան այս անգամ էլ օգնության եկավ Շիրկուհը, որին ինչպես նախորդ արշավանքի, այնպես էլ այս ժամանակ ուղեկցում էր իր եղբոր Նաջմ ադ-Դին Այուբիի որդին՝ երիտասարդ Մալահ ադ-Դինը: Արդյունքում խաչակիրները դուրս մղվեցին Եգիպտոսից և Շիրքուհը խալիֆի կողմից նշանակվեց Եգիպտոսի վեզիր: Մակայն նա այդ պաշտոնում մնաց ընդամենը երկու ամիս: Նրա մահից հետո 1169թ. վեզիրի պաշտոնում նրան հաջորդեց Մալահ ադ-Դինը, որն էլ վճռական դերակատարում ունեցավ արաբական ումմայի կյանքում և խաչակիրների դեմ մղած պատերազմներում:

Եգիպտոսում այուբյան դինաստիայի հաստատումը շատ աղետաբեր եղավ նախ և առաջ հայերի համար: Միաժամանակ հարկ է նշել, որ նրանց նախորդող ֆաթիմյանների ժամանակաշրջանում միջմշակութային հաղորդակցման արդյունքում ձևավորվել էր հայկական օրինակելի համայնք¹, որի թիվը, ըստ տարբեր պատմական աղբյուրների, հասնում էր 30 հազարի: Կարծիք կա նաև, որ նրանց թիվը ժամանակի ընթացքում հասել է 100 հազարի²: Եվ ահա հայերին նորաստեղծ դինաստիան համարեց ֆաթիմյանների կողմնակիցներ. նրանք հայաձանքի ենթարկվեցին և հեռագվեցին պաշտոններից³: Առաջին գործը, որ կատարեց Մալահ ադ-Դինը

¹ Այս հոդվածի համար մեծապես օգտակար են եղել պատմիչներ Թակի ալ-Դին Ահմադ իբն Ալի ալ-Մակրիզիի և Իբն Թադրի Բարդիի (Աբու Մուհասին) աշխատությունները: Նրանք միջնադարի այն բացառիկ հեղինակներից են, ովքեր բազմիցս են անդրադարձել Եգիպտոսում ապրող հայերին, նրանց գործունեությանը և ընդհանրապես հայկական համայնքի հարցերին: Անշուշտ ուրախալի է այն փաստը, որ նրանց կողմից հայկական համայնքը Եգիպտոսում դասվել է օրինակելի համայնքների շարքին:

² Տեր-Միքայելյան Ն., Եգիպտահայ գաղութը XVI-XVIII դարերում, Գահիրե, 1995թ., էջ 41:

³ Իսրայելյան Ա., Հայազգի վեզիրների դերը ֆաթիմյան Եգիպտոսի տնտեսության մեջ, Գահիրեի համալսարանի «Հայագիտական ուսումնասիրություններ» հոդվածների ժողովածու, հատ. 2, Գահիրեի համալսարան, Բանասիրության ֆակուլտետ, հայագիտության կենտրոն, Գահիրեի համալսարանի հրատարակչություն, Գահիրե 2010թ. էջ 17-28.

հայկական գորաբանակի գրումն էր: Այդ գորաբանակը կարևոր կշիռ և դերակատարություն ուներ երկրի զինվորական կյանքում: Այդ կապակցությամբ այ-Մակրիզին գրում է. «Ֆարթիմյան հայազգի վերջին վեզիր Ռուզիք իբն Թալալի օրոք եգիպտական բանակի թիվը հասնում էր 76 հազարի՝ 40 հազար ձիավոր և 36 հազար հետևակ: Մայահ ադ-Դինը բանակի շարքերից հեռացրեց սևամորթ զերիներին, եգիպտական էմիրներին, բեդվիններին, հայերին և այլ տարրերին, նոր գորաբանակ կազմեց մասնավորապես քրդերից և թուրքերից»⁴: Հայկական գորաբանակի մասին տեղեկություններ ենք հանդիպում Ահմադ իբն Ալի այ-Կալկաշանդիի մոտ, ով գրում է հետևյալը. «Գայով իշխանության, Մայահ ադ-Դինը տեղեկագիր ուղարկեց Բադդադի խայիֆին՝ տեղեկագնելով, որ սևամորթ հսկայական բանակի կողքին երկրում գոյություն ունի հայերից բաղկացած մի գորաբանակ»⁵: Իսկ ավելի ուշ շրջանում՝ մասնավորապես այուբյան վերջին սուլթան Մայիհ Նաջմ ադ-Դինի կառավարման տարիներին հանդիպում ենք հայերի մասին հիշատակությունների, որոնք ծառայության էին անցել այուբյան բանակում⁶:

Եվ ահա հայկական ռազմական ուժերի ցրման հետ զուգահեռ խիստ հալածանքների ենթարկվեցին նաև հայ երևելիները, որոնք ուղղակիորեն երկրից վտարվեցին: Երկրում մնացած հայերի մի մասը տեղացիների հետ ձուլվեց, կրոնափոխ եղավ, քչերը միայն «զգացումով և սրտով հայ մնացին»⁷:

⁴ المقريزي: كتاب المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار، تحقيق أمين فؤاد سيد، مؤسسة الفرقان للتراث الإسلامي، لندن 2012م، ج1، ص 152

⁵ الفلقشندي: صبح الأعشى في صناعة الأنتشا، تحقيق محمد حسين شمس الدين، دار الكتاب العلمية، بيروت 1989م، ج 13، ص 81

⁶ ابن الأثير: الكامل قي التاريخ، دار صادر، بيروت 1979م، ج11، ص224/ أبو شامة: الروضتين في أخبار الدولتين النورية والصلاحية، المؤسسة المصرية العامة للكتاب القاهرة 1963م، ج2، ص78

⁷ Աղազարմ Ն.Նօթեր Եգիպտոսի հայ զաղուրթին վրայ, Գահիրե, 1911թ. էջ 13:

Միջմշակութային և միջկրոնական շփումների մասին խոսելիս հետաքրքիր է հիշել նաև այն փաստը, որ Սալահ ադ-Դինը իր կառավարման պաղեստինյան շրջանում (1186-1193թթ), երբ գրավեց Երուսաղեմը, անդրադարձավ նաև հայկական խնդրին: Տեսակետներից մեկի համաձայն՝ դեռ 638թ. Օմար խալիֆան Երուսաղեմը գրավելուց հետո հատուկ հրովարտակով հաստատեց բոլոր այն երաշխիքները, որ Մուհամմեդ մարգարեն տվել էր հայ եկեղեցուն: Ուստի Սալահ ադ-Դինը չխախտեց այդ պայմանագիրը և պաղեստինյան հողերում՝ մասնավորապես Երուսաղեմում հայերին տվեց հատուկ արտոնություններ՝ ճանաչելով հայ եկեղեցու բոլոր իրավունքները: Աբու Սահիլի տեղեկությունների համաձայն եգիպտահայ գաղութը Ֆաթիմյանների օրոք մի հոյակերտ վանք և փառավոր եկեղեցի է ունեցել Կահիրեի Բուսթան ազ-Զիհրի կոչված վայրում⁸: XII դարից ի վեր գոյություն ունեցող այս եկեղեցին որպես եգիպտահայ գաղութի սեփականություն պահպանվեց մինչև 1169թ, որից հետո Սալահ ադ-Դինի օրոք բռնագրավվեց և որոշ ժամանակով փակվեց: Սակայն կարճ ժամանակ անց այն կրկին վերաբացվել ու հանձնվել է հայերին կամ ղպտիներին⁹: Սալահ ադ-Դինի օրոք Հարաթ ազ-Չուեյլա թաղում կառուցված Ս. Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին նույնպես վերադարձվեց հայերին¹⁰:

Սակայն, այնուամենայնիվ, հայերի նկատմամբ այուբյանների թշնամական վերաբերմունքի պայմաններում անգամ գտնվեցին մարդիկ, ովքեր իրենց մատուցած ծառայությունների համար այուբյան արքունիքում բարձր պաշտոններ և տիտղոսներ ստացան: Ուստի սույն հոդվածում մենք կա-

⁸ Աբու Սահլ ալ-Արմանի, Պատմութիւն եկեղեցեաց և վանօրեից Եգիպտոսի, թարգմ. Ղ. Ալիշան, Վենետիկ, 1895թ., էջ 18:

⁹ Մըսրլեան Գ. Ականաւոր Հայեր Եգիպտոսի մեջ, տպարան Սահակ-Մեսրոպ, Կահիրե 1947, էջ 159:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 162:

ռանձնացնենք այուբյան շրջանի հայտնի հայ երևելիներ Բահա ադ-Դին Կարակուշին և Լուլու ալ-Լաջիբին:

Բահա ադ-դին Կարակուշ

(أبو سعيد قراقوش بن عبد الله الاسدي - الملقب بهاء الدين)

Այուբյան շրջանի ականավոր հայ երևելիներից էր, ում բարենորոգումներն ու կատարած շինարարական գործը նշանակալի ազդեցություն ունեցավ այուբյան Եգիպտոսի տնտեսական և քաղաքական կյանքում, որոնց հետքերը պահպանվել են մինչ այժմ: Արաբ շատ մատենագիրներ հայազգի Բահա ադ-Դին Կարակուշին հաճախ որակում են որպես Ռումի¹¹: Բահա ադ-Դին Կարակուշը այուբյան արքունիքում սկզբից ստանձնեց ամրոցի ղեկավարի, այնուհետև երկրում կատարվող շինարարությունների ղեկավարի պաշտոնները: Պատմական աղբյուրներում տեսակետ կա, որ Բահա ադ-Դին Կարակուշը քանդել է տվել եգիպտական բուրգերի մեծ քարերը, Գիզայից Կահիրե բերելով՝ կառուցել Կահիրեի շրջակա պարիսպը, ալ-Ջաբալ ամրոցը և մոտավորապես 40 կամուրջ¹²: Նրա անունով Կահիրեում կա նաև հրապարակ, որը գտնվում է Բաբ ալ-Ֆութուհի մոտ¹³: Բահա ադ-Դին Կարակուշը հեղինակ է համարվում նշանավոր վճիռների և հետաքրքիր պատմությունների: Տեսակետ կա, որ Բահա ադ-Դին Կարակուշի որոշումների և վճիռների մասին անգամ գիրք է տպագրվել՝ «Հիմարությունը Կարակուշի վճիռներում» վերնագրով: Տարբեր եգիպտացի հեղինակներ, Բահա ադ-Դին Կարակուշին համարելով ճարտարապետական մեծ սաղանդով օժտված անձնավորություն, մերժում են նրա կողմից հիմար որոշումներ ընդունելու և այդ գրքի գոյության

¹¹ Նույն տեղում, էջ 111:

¹² المقریزی: مصدر سالف، ج 3، ص 246

¹³ المقریزی: مصدر سالف، ج 3، ص 321

փաստը: Այս հակասությունը բացատրում է եգիպտացի պատմաբան Հասան Իբրահիմ Հասանը, ով գրում է, թե Կարակուշ անունով երկու տարբեր անձեր են եղել՝ առաջինը ֆաթիմյան շրջանում գործած Շերիֆ աղ-Դին Կարակուշ ալ-Արմանին է, իսկ մյուսը՝ Բահա աղ-Դին Կարակուշը, ում պատմիչ ալ-Մակրիզին հիշատակում է որպես նշանավոր ճարտարապետ և արդարադատ ղեկավար¹⁴: Մակայն ուսումնասիրելով այս երկու անձանց գործունեությունը, պարզ դարձավ, որ «Հիմարությունը Կարակուշի վճիռներում» և «Կարակուշի վճիռ» արտահայտությունները հիմնականում կապված են Շերիֆ աղ-Դին Կարակուշ ալ-Արմանիի հետ, և որ վերջինիս կողմից էլ բազմաթիվ անարդար վճիռներ են իրականացվել¹⁵: Ստորև ներկայացնում ենք մի քանի օրինակ Բահա աղ-Դին Կարակուշի վճիռներից՝

Կարակուշի և հղի կնոջ պատմությունը

Մի նավակ է լինում, որի մեջ գտնվում էին մի զինվոր և մի գյուղացի իր կնոջ հետ: Այնպես է պատահում է, որ զինվորը հարվածում է գյուղացու յոթ ամսական հղի կնոջը, որը կորցնում է երեխային: Դեպքից հետո գյուղացին գնում է Կարակուշի մոտ և բողոքում զինվորի դեմ: Կարակուշը զինվորին հրամայում է վերցնել գյուղացու կնոջը և տանել իր տուն: Երբ որ կինը երկրորդ անգամ հղիանար և դառնար յոթ ամսական հղի, նրան պետք է վերադարձնել ամուսնուն, այն վիճակով, ինչպես մինչ այդ էր: Գյուղացին, երբ լսում է այդ որոշման մասին, ասում է. «Տե՛ր իմ, ես հետ եմ վերցնում իմ բողոքը, թողնե՛նք դա Աստծո արդարադատությանը»:

¹⁴ Արաբական պատմագրության մեջ սակայն Կարակուշ անունը որակվում է որպես անարդար ղեկավար և անարդար որոշումներ կայացնող: Տես, Մըսրլեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 112:

¹⁵ Մըսրլեան Գ., նշվ. աշխ., էջ 112:

Կարակուշը և գողը

Մի անգամ մի մարդ բողոքով դիմում է Կարակուշին, թե գողություն են արել իր տնից: Կարակուշը նրան հարցնում է, թե այնտեղ դուռ կա՞, որը բաժանում է տունը բնակելի թաղամասից: Տղամարդը պատասխանում է, որ այո՛, կա: Հետո Կարակուշը հրամայում է հանել այդ դուռը, իսկ թաղամասի բնակիչներին հրամայում է մոտենալ դռանը: Բոլորի ներկայությամբ Կարակուշը մոտենում է դռանը, շնչում և դիմում ամբոխին. «Ես հարցրեցի դռանը, և նա ինձ պատասխանեց, որ գողի գլխին փետուր կա: Եվ ահա ամբոխի միջից մեկը բարձրացնում է ձեռքը, որպեսզի վերցնի փետուրը: Այդժամ Կարակուշը բռնում է նրան, հրամայում ծեծել, մինչև կխոտտովանի»:

Կարակուշը և բարեգործությունը

Սովորության համաձայն՝ Կարակուշը յուրաքանչյուր տարվա ինչ-որ ժամանակահատվածում¹⁶ բարեգործական նպատակով գումար էր հատկացնում աղքատներին և կարիքավորներին: Մի օր, երբ Կարակուշն արդեն բաժանել էր ամբողջ գումարը, նրան է մոտենում մի կին և բողոքում, որ իր ամուսինը մահացել է, և նա գումար չունի թաղելու համար: Այդժամ Կարակուշը նրան պատասխանում է. «Տիկի՛ն, բարեգործության գումարն ամբողջությամբ սպառվել է, եկե՛ք մյուս տարի և Աստծո օգնությամբ Ձեզ կտամ հուղարկավորության գումարը»:

1953թ. Սերժ Մունիրի կողմից նկարահանվեց ֆիլմ «Կարակուշի վճիռ» վերնագրով, որում արտացոլվում է Եգիպտոսի պատմությունը՝ իշխանության անարդարությունը բնակչության նկատմամբ¹⁷: Հետաքրքրական փաստ է նաև այն, որ մեր օրերում արտառոց վճիռ որակելու համար Եգիպտոսի

¹⁶ Խոսքը հավանաբար Ռամադան ամսվա մասին է:

¹⁷ <http://www.youtube.com/watch?v=xfMRX5bdeAM>

հասարակությունը օգտագործում է արդիական համարվող «Կարակոշի վճիռ»¹⁸ արտահայտությունը՝ այսպես բացատրելով, որ տվյալ որոշումը կամայական է եղել և այն հիմարություն է:

Հուսամ ադ-դին Լուլու ալ-Հաջիր

(حسام الدين لؤلؤ الحاجب)

Աղբյուրը, որը մեզ տեղեկություններ է տալիս Լուլու ալ-Հաջիրի մասին, ալ-Մակրիզիի «ալ-Խիտատ» չորսհատորյա արժեքավոր աշխատությունն է, որտեղ Լուլու ալ-Հաջիրի մասին գտնում ենք հետևյալը. «Ծագումով հայ՝ Լուլու ալ-Հաջիրը ֆաթիմյան խալիֆայության զինվորներից էր: Սալահ ադ-Դինը բարձր գնահատելով նրա ռազմական կարողությունները նշանակում է Եգիպտոսի նավատորմի ղեկավար: Նա ամեն օր կերակրում էր սոված մարդկանց, իսկ Ռամադան ամսին նրանց թիվը կրկնապատվում էր: Մեծ վրանների մեջ կանգնած, մեկ ձեռքին շերեփ, մյուսին յուղի կարաս, բաժանում էր ուտելիքը աղքատներին»¹⁹: Արաբ պատմիչների կողմից բարձր է գնահատվում հայազգի Լուլու ալ-Հաջիրի կատարած աշխատանքը՝ մասնավորապես խաչակիրների դեմ պայքարում, ինչպես նաև քաղաքաշինության և տնտեսության զարգացման մեջ: Նա շարունակեց իր բարենորոգումները մինչև իր մահը՝ 1200թ.: «Ալ-Խիտատ»-ում պահպանված են տեղեկություններ Լուլու ալ-Հաջիրի կառուցած շենքերի մասին, որոնցից մեկը Լուլուի բաղնիքն է²⁰, իսկ մյուսը՝ Լուլու ալ-Հաջիրի մզկիթը:

Հստակորեն կարող ենք ասել, որ ինչպես ֆաթիմյանների, այնպես էլ այուբյանների օրոք միջմշակութային և միջկրոնա-

¹⁸ «Կարակոշի վճիռ» արտահայտության մասին տես՝ <http://islamstory.com>

¹⁹ المقرئزي: مصدر سالف، ج 3، ص 138-139

²⁰ المقرئزي: مصدر سالف، ج 3، ص 130، ج 4، ص 337

կան հաղորդակցության արդյունքում շարունակվում էր երկխոսությունը՝ մասնավորապես Սալահ ադ-Դինի և հայ քաղաքական ու ռազմական գործիչների միջև: Միջկրոնական շփումներում ամենակարևոր գործը Սալահ ադ-Դինի կողմից Երուսաղեմի հայ եկեղեցու բոլոր իրավունքների ճանաչման փաստն էր, որի արդյունքում ամրապնդվեցին հայ-եգիպտական հոգևոր-մշակութային կապերը: Երկրում հայերի կողմից ռազմական, տնտեսական և քաղաքաշինական բարեփոխումները նոր լիցք հաղորդեցին հայ-եգիպտական հարաբերություններին:

FAMOUS ARMENIAN PEOPLE IN THE AYUBIAN PERIOD

Artur Israyelyan

(summary)

We can surely say that as a result of intercultural and interreligious communication both under the governance of Fatimid caliphs and Ayubians, the dialogue continued, particularly between Salah ad-Din and Armenian political and military figures. This approach can be explained by the fact that while talking about the systems of values we can notice that there used to be mutual respect towards each other and the royal court, and there was definitely enough trust in the government system. In interreligious communication the most important thing of Salah ad-Din was the recognition of all rights of the Armenian church in Jerusalem, as a result of which Armenian-Egyptian ties became more strengthened. The country's military, economic and urban reforms gave a new spark to the Armenian-Egyptian relations.